

Acht kinetoscopen op een rij in een winkel of café, Christiania 1895. Foto van een onbekende maker, ontleend aan www.retronaut.com.

Groningen een bakermat van de filmvertoning in Nederland?

Dankzij gedigitaliseerde kranten zijn er onlangs nieuwe gegevens gevonden over de eerste filmvoorstellingen in Groningen. De 'kinetoscope' van Edison en de levende beelden van de gebroeders Skladanowsky trokken hier in december 1895 en mei 1896 al een nieuwsgierig publiek. Van Lumières cinematograaf was de bevolking bovendien goed op de hoogte dankzij de lokale pers. Karel Dibbets en Frans Westra nemen de introductie van de film in Groningen opnieuw onder de loep en plaatsen deze in het perspectief van de (inter)nationale ontwikkeling.

Op 20 december 1895 kondigde een advertentie in het *Nieuwsblad van het Noorden* met een vette kop een 'nieuw wonder' aan. Het ging om Edisons nieuwste uitvinding: de kinetoscoop. 'Scenes uit het werkelijke leven in Amerika', zo luidde een aanbeveling. De kinetoscoop was een staande kast met daarin een filmstrook, die na inworp van een muntje begon te lopen. Om de bewegende beelden te zien, moest je door een kijkglas in het donkere binnenste van de kast gluren. In een commerciële opstelling stonden er vaak meerdere exemplaren naast elkaar.

Het apparaat werd in Nederland ingevoerd door Edison's Kinetoscope Association in Amsterdam. Deze firma beschikte vermoedelijk zelf slechts over een handvol kinetoscopen, genoeg om ze in een kleine winkelruimte op te stellen voor een nieuwsgierig publiek. Hiermee trokken men van stad naar stad door Nederland.

Na voorstellingen begin 1895 in Amsterdam bezocht de firma nog drie steden voordat de kinetoscoop in Groningen viel te bewonderen. Vanaf woensdag 18 december

1895 echter, konden de stadgers voor het eerst levende beelden zien aan de Herestraat 67. Dit in tegenspraak met een advertentie in het *Nieuwsblad van het Noorden*, waarin de kinetoscoop nog wordt aangekondigd in café Huizinga aan de Grote Markt. De zaak in de Herestraat was het tijdelijk leegstaande manufacturenmagazijn 'De Gunst'. De kinetoscopen vertoonden er onder andere de films 'Hanengevecht' en 'De smeden in hun werkplaats'. Het *Nieuwsblad van het Noorden* raadde het publiek aan 'stellig' te gaan kijken omdat de kinetoscoop 'interessant en bewonderenswaard' was en de bijbehorende phono-graaf 'de beste, helderste, die wij totnogtoe hoorden werken'. Er moest tien cent in een kinetoscoop gegooid worden. Ze bleven in de kerstweek, misschien tot nieuwjaar.

In mei 1899 maakten de kinetoscopen als het ware een 'comeback' in een nabij gelegen pand (Herestraat 64, nu HEMA), waar het publiek gedurende acht maanden elke dag naar levende beelden mocht gluren na inworp van een stuiver in de machines van de Nederlandse Biograaf- en Mutoscope Maatschappij uit Amsterdam. De vertegenwoordiger van dit bedrijf, J. van Deun, adverteerde op 19 december 1899 voor een 'fatsoenlijk jong-mensch' als monteur en een 'dame' als caissière. Er was een buffet en je kon er port drinken, maar de resultaten waren slecht. De omzet was minder dan de vijf gulden vermakelijkheidsbelasting die de onderneming maandelijks aan de gemeente moest afdragen.¹

De cinematograaf

Terwijl Groningen in 1895 in de rij stond om in een kinetoscoopkast te kunnen koekeloeren naar een paar vechtende hanen, begonnen de gebroeders Lumière in Parijs hun eerste films op een groot scherm te projecteren met behulp van hun nieuwste vinding, de cinematograaf. Het zou nog even duren voordat Nederland mocht kennismaken met deze noviteit, die een belangrijke impuls zou geven aan de filmgeschiedenis. Op maandag 16 maart

Nieuw! -- Wonder!
EDISON'S KINETOSCOPE.
2760 levende beelden
per minuut.
 Van af HEDEN 19 decer in werking te zien
HEERESTRAAT 307.
 Van onds DE GUNST.

Advertentie *Provinciale Groninger Courant* van 20 december 1895.

Kinetoscoop met kijker. Foto uit 1895 van een onbekende maker, ontleend aan www.retronaut.com.

1896 verscheen in de *Provinciale Groninger Courant* een lang artikel over de eerste voorstellingen met de cinematograaf van Lumière in Amsterdam. De correspondent van de krant had zelf zo'n voorstelling bijgewoond in Kalverstraat 220, waar sinds donderdag doorlopend films vertoond werden in een verduisterde zaal. Hij schreef een levendig verslag van zijn belevenissen. Zijn originele artikel blijkt achteraf zelfs veruit de beste bron te zijn over deze historische gebeurtenis, die doorgaans geldt als het begin van de Nederlandse filmgeschiedenis. Er was wel iets bekend over de cinematograaf in Amsterdam, maar deze Groningse publicatie bevat veel nieuwe informatie. De verslaggever noteerde saillante details over het lokaal, het publiek en de films en plaatste kritische kanttekeningen bij de soms haperende techniek. Dergelijke observaties uit de eerste hand kenden we tot nog toe alleen uit het buitenland. Ooggetuigen vertellen daarin niet alleen welke films zij zagen bij de eerste filmvoorstelling, maar vooral wat hen hierin het meeste trof en wat er verder gebeurde tijdens de vertoning. Hier hebben we een vergelijkbaar document. De Groningse bron is daarom een interessante aanvulling op het internationale onderzoek.

De schrijver vertelt eerst iets over de techniek van de cinematograaf en gaat de lezer dan voor naar de vertoningsruimte:

‘Wij treden een klein vierkant vertrek binnen, waarvan de wanden met donkerrood doek zijn behangen. Het daglicht is buitengesloten om ons straks in het donker te kunnen zetten, ten einde de beelden op het verlichte scherm te beter te doen uitkomen. Wij zitten, als vroeger in Oud-Antwerpen’s poesjenelle kelder, in rijen op lage banken met vóór ons alleen het effen witte doek, waarop straks leven en beweging zal komen. Als de enge zaal naar genoeg van den exploitant met een wachtend publiek is gevuld, gaat het electrisch licht, dat ons tot op dit oogenblik vergunde de omgeving waar te nemen, plotseling uit.’

Vervolgens bespreekt de journalist enkele films uit het programma, waaronder de beroemde opname van de aankomst van de trein op een station:

‘Puffend en wolken rook opspuwend snort het gevaarte recht op ons aan, al nader en nader... Een gil! Enkele dames op de eerste rij der toeschouwers vreezen verpletterd te zullen worden en staan verschrikt op.’

Ook in Nederland schrikt het publiek zich dus een hoedje van de aanstormende trein op het doek. Later is betwijfeld of de toeschouwers indertijd zo angstig reageerden – volgens sommigen zou het een broodje aapverhaal zijn – maar hier hebben we dezelfde waarneming uit de eerste hand.² Deze tekst zal vast nog vaak geciteerd worden!

De correspondent schrijft verder met verbazing en ontzag over de vloed aan details, die de bewegende foto’s laten zien. Hij gelooft zijn ogen niet bij een opname van de zee: ‘De witgekuifde breede golven rollen aan; het schuim spat op en glinstert in de stralen der zon’. De levendige en vluchtige verschijning van golven, schuim en rookwolken fascineerde de eerste toeschouwers mateloos.

Zo verbijsterd als men toen kon zijn over zoveel visuele details in beweging, zo mogen wij ons heden verbazen over de woordkeuze in dit artikel uit 1896. De

schrijver gebruikt vier keer het woord film. Dat woord kwam in die tijd bijna niet voor in het Nederlands en het duurde heel lang voor het ingeburgerd raakte, maar hier staat het meteen vier keer zwart op wit. Film was toen nog een technische term die hoorde bij het vakjargon van beroepsfotografen. Ook de kritische en gedetailleerde opmerkingen over kleine tekortkomingen tijdens de filmvoorstelling kunnen alleen afkomstig zijn van een technisch specialist. De correspondent heeft zich blijkbaar goed laten voorlichten door een expert. Dat brengt ons bij de vraag: wie is deze schrijver? En wie was zijn informant?

De Amsterdamse correspondent van de *Provinciale Groninger Courant* verzorgde al enige jaren een eigen kroniek onder de titel ‘Uit de hoofdstad’. Zijn bijdragen zijn echter niet ondertekend en zijn naam blijkt moeilijk te achterhalen. In de 19e eeuw werkte de lokale pers vaak met eigen correspondenten in Den Haag, Amsterdam en andere steden. Zij schreven een of twee keer per week ‘brieven’ over de meest uiteenlopende onderwerpen en met allerlei details over het dagelijks leven, die je doorgaans niet aantreft in de krant van de stad van de correspondent. Meestal publiceerden ze hun kronieken onder een schuilnaam of anoniem. Hun brieven zijn een interessante bron voor de lokale geschiedenis. Helaas is er over dit communicatienetwerk, dat zich over het hele land en de koloniën uitspreidde, vrijwel niets bekend. Toch bestaat er in dit geval een vermoeden waar we onze correspondent kunnen vinden. Op 19 maart nam het

Amsterdamse dagblad *De Tijd* een deel van het Groningse artikel over in zijn kolommen. Het is daarom niet uitgesloten dat we de brieven-schrijver moeten zoeken in de kring van journalisten rond *De Tijd*.

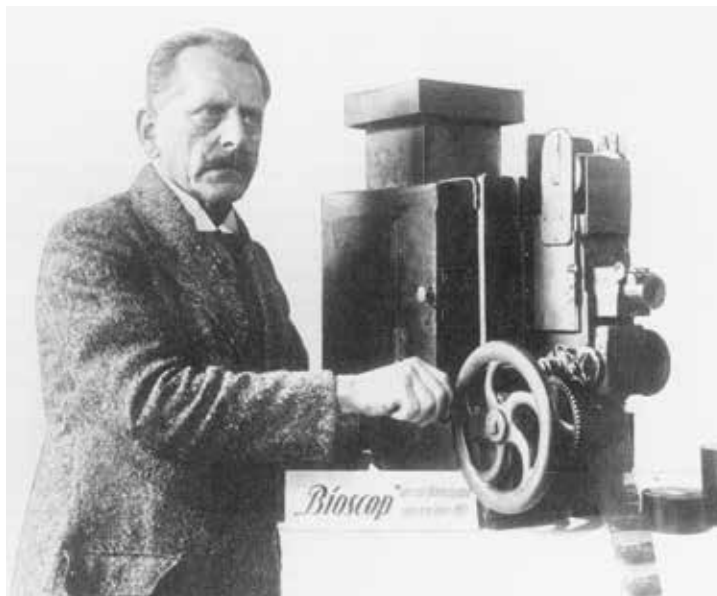
Ook kunnen we speculeren over de vraag wie zijn deskundige informant is geweest. Waarschijnlijk is de correspondent voor zijn kritische opmerkingen te rade gegaan bij een van de vakfotografen in de hoofdstad. Er waren

er verschillende, maar hier denken we aan de prominente Nijmeegse handelaar in fotografische artikelen, C.A.P. Ivens. Deze Ivens, de vader van filmmaker Joris Ivens, bevond zich in Amsterdam om op 18 maart 1896

Advertentie in het Nieuwsblad van het Noorden van 22 februari 1900.

Emil en Max Skladanowsky. Emil doet aan gymnastiek in een van de eerste Duitse filmopnamen. Foto's ontleend aan Joachim Castan, *Max Skladanowsky oder der Beginn einder deutschen Filmgeschichte* (Stuttgart 1995).

het eerste filiaal van zijn florerende fotobedrijf te kunnen openen in de Spuistraat 216, dichtbij de Kalverstraat. Hij zal prettig verrast zijn geweest door de komst van de cinematograaf, waarover hij al iets had gelezen. Zijn belangstelling voor bewegende beelden was bekend: hij had in 1895 al een artikel geschreven over de kinetoscop. Hij beschikte over een levendige stijl en kon een technisch onderwerp helder uitleggen aan leken. Het is heel wel denkbaar dat onze kroniekschrijver met Ivens sprak. Misschien zijn ze zelfs samen gaan kijken naar de cinematograaf in de Kalverstraat. Ivens zou in juli 1897 overigens een filiaal openen in Groningen en wel in de Oude Kijk in 't Jatstraat 18. Al in februari 1899 verhuisde dit naar Kleine Pelsterstraat 3.

De inwoners van Groningen moesten nog enige tijd wachten voordat ze de cinematograaf – of iets wat erop leek – in het echt te zien kregen. Het is een raadsel waarom het nog zo lang moest duren. In Leeuwarden vertoonde Christiaan Slieker al in juli 1896 zijn eerste films op een groot doek tijdens de kermis. Hij trok vervolgens met zijn reizende bioscoop door heel Nederland, maar het lijkt alsof hij lange tijd met een grote boog om Groningen heen is gereisd. Toch is het niet ondenkbaar dat ook Slieker het enthousiaste artikel over de

cinematograaf heeft gelezen in de *Provinciale Groninger Courant*. Zo'n attractie kon hij wel gebruiken voor het nieuwe kermisseizoen. Binnen enkele maanden had hij het voor elkaar. Pas in 1907 zou hij voor het eerst voet op Groningse bodem zetten en wel op 29 november in het café van Lieuwe Piers in Doezum, vlakbij de grens met Friesland.

Skladanowsky

Groningen was de tweede stad in Nederland waar film in een zaal werd geprojecteerd, maar dat gebeurde niet door de cinematograaf. Twee artiesten uit Berlijn, Maximilian

en Emil Skladanowsky arriveerden begin mei 1896 vanuit Christiania (nu Oslo) in Groningen. Mogelijk arriveerden zij met het vrachtschip 'Risk' dat op 5 mei vanuit Christiania aankwam in Delfzijl.³

Vanaf 1 november 1895 waren de films van de Skladanowsky's met veel succes vertoond in de Wintergarten aan de Friedrichstrasse te Berlijn. Naar schatting zagen meer dan 30.000 bezoekers het filmprogramma, dat hier deel uitmaakte van een variétéprogramma.

Strooiblad voor de Bioscop-voorstelling van de gebr. Skladanowsky in de Harmonie, 1896. Particuliere collectie.

ma. Tussen 20 en 25 december werd het programma vertoond in het Concerthaus Ludwig in Hamburg en aangeprezen als ‘de interessantste en amusantste uitvinding van de 19e eeuw’.⁴ Op 27 december 1895 stapten de Skladanowsky's op de sneltrein naar Parijs, omdat zij een overeenkomst hadden gesloten om op 1 januari te beginnen met de vertoning van hun filmprogramma in het variététheater Folies-Bergère. Aangekomen in Parijs werden zij door de schrik bevangen. Zojuist waren daar de voorstellingen begonnen van de Cinématographe van de gebroeders Lumière, die een veel grotere impact hadden dan de films van de Skladanowsky's. Het eclatante succes van de Lumières deed de directie van de Folies-Bergère besluiten de voorstellingen van de Skladanowsky's geheel af te gelasten. Ze mochten hun hele honorarium behouden, maar konden onverrichter zake naar Berlijn terugkeren. Ook een mogelijk engagement in Londen werd afgezegd. Er zat niets anders op dan de films te vertonen in plaatsen waar Lumière nog niet bekend was.

De gebroeders sloten met de Nederlandse, internationaal gerenommeerde showondernemer Frits van Haarlem een contract af, dat ze verzekerde van voorstellingen in Noorwegen, Nederland, Denemarken en Zweden. Eerst togen ze naar Christiania, waar van 6 april tot begin mei 1896 de films werden vertoond in de grote zaal van het Circus Variété, een onderdeel van het vermaakscentrum Tivoli. Hun filmprogramma werd er aangeprezen onder verwijzing naar het succes van de cinematograaf van de Lumières.⁵ Van daaruit ging het naar Groningen, waar de films tussen 9 en 15 mei 1896 te bewonderen waren als onderdeel van het variétéprogramma van Frits van Haarlem in de Harmonie, in de grote zaal met 664 plaatsen. Deze voorstellingen vonden plaats tijdens de traditionele Groninger meikermis. Van Haarlem moet al eerder geweten hebben dat hij met de Skladanowsky's naar Groningen zou komen, want er werd een in Amsterdam gedrukt strooiblad verspreid, waarop sprake was van een ‘sensationele noviteit’ en ‘de grootste attractie van den dag’. Het novum was natuurlijk dat de beelden op een doek geprojecteerd werden door een apparaat dat ‘Das Bioskop’ heette. Uit

de advertenties voor de voorstellingen kan je opmaken, dat de ‘levende photographiën’ na de ouverture door het orkest als eerste nummer op het programma stonden. Het programma duurde ongeveer een kwartier en was nagenoeg gelijk aan dat in Berlijn. De reacties in de kranten

liepen uiteen. Hoeveel bezoekers de voorstellingen in de Harmonie trok is onbekend, maar gering kan het niet zijn geweest. Over de periode 9 tot 19 mei betaalde Frits van Haarlem 102 gulden aan vermakelijkheidsbelasting. Alleen de stadsschouwburg betaalde tijdens de kermis meer, namelijk 200 gulden.⁶

Het succes in Groningen moet vertrouwen geschonken hebben. In het Circus Variété (sic!) aan de Hobbemakade te Amsterdam waren in een programma van Frits van Haarlem vanaf 16 mei eveneens de films van de Skladanowsky's te zien. Daarmee vond vanuit Groningen de eerste rechtstreekse ‘confrontatie’ met de films van de Lumières plaats, want die draaiden reeds vanaf 12 maart 1896 met groot succes in de Kalverstraat. Niet in Parijs, maar in Nederland vonden derhalve de eerste concurrerende voorstellingen van de Lumières en de Skladanowsky's plaats. De voorstellingen van de Skladanowsky's in Nederland werden vanaf 3 juni voortgezet in schouwburg Kunstmin in Dordrecht en daarna verplaatsten die zich naar Denemarken

en Zweden. De voorstellingen met de cinematograaf van Lumière gingen vanaf 12 juni met groot succes verder in het Kurhaus in Scheveningen. Na 1897 werden de films van de gebroeders Skladanowsky helemaal niet meer vertoond.

De Vitascope

Terwijl een Duitse en een Franse projector Europa veroverden, had men ook in de Verenigde Staten van Amerika niet stil gezeten. Daar kwam een nieuw projectiesysteem op de markt. Op 9 januari 1897 beleefde de ‘Vitascope’ zijn primeur voor de Lage Landen in de Harmonie in Groningen. Tijdens een ‘grote muziekavond’, afgewisseld door ‘phonografische muziek en zang’, zouden levende beelden natuurgetrouw en op ware grootte

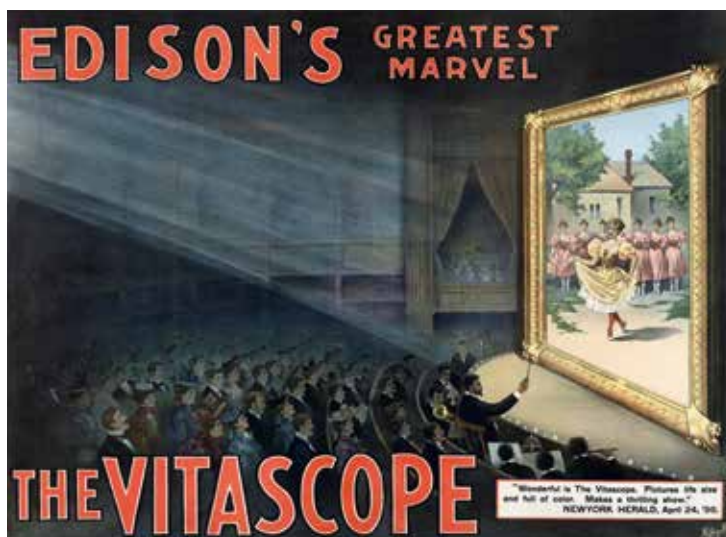

Advertentie Nieuwsblad van het Noorden van 9 januari 1897.

geprojecteerd worden. De advertentie beloofde opnamen van 'het verkeer op straten pleinen, aankomst en vertrek van treinen, huiselijke tonelen, het golven der wereldzee, [...] de aankomst van de tsaar in Parijs en het leven en streven der verst verwijderde volkeren'. De voorstelling ging volgens de krant echter niet door wegens technische problemen. Dat laatste is niet zo verwonderlijk, want de Vitascope stond erom bekend. Het is ook de eerste en de laatste keer dat we de Vitascope in Nederland tegenkomen. Deze Amerikaanse projector is zelfs in heel Europa nauwelijks in werking geweest. Hoe dit toestel in Groningen terecht kwam, is dan ook een raadsel. De Amerikaan George Kemp gaf er in 1896 voorstellingen mee in Wenen, Boedapest, Praag en in Pilsen, waarna hij de projectoren te koop zette.⁷ Het is mogelijk dat hij vandaar via Duitsland en Groningen naar Rotterdam is gereisd om per boot naar Engeland of Amerika te gaan.

Meikermis

De Groningse meikermis is de bakermat geweest van de filmprojectie in Groningen en daar begon de concurrentiestrijd tussen reizende bioscopen die de kermissen zouden overspoelen. Er was kennelijk een talrijk, goed geld uitgevend publiek voorhanden. De Skladanowsky's werden er in 1896 in Nederland gelanceerd. Tijdens de meikermis van 1897 werden op maar liefst drie plaatsen tegelijk films vertoond. Vanuit Gent begon Henri Grünkorn juist in Groningen in een kermis tent zijn voorstellingen in Nederland en België met een kinematograaf. Frits van Haarlem stond met een 'cinematograph' in De Harmonie en in café Rijkholt stond de theatrograaf. Frits van Haarlem trok volgens de gegevens van de vermakelijkheidsbelasting met zijn variétéprogramma in tien dagen tijd bijna 8000 bezoekers waarbij de laatste voorstelling tot en met de laatste stoel bezet was. Het onderdeel film zal hieraan zeker debet zijn geweest.⁸ In 1899 waren er tijdens de meikermis wederom drie reizende

Amerikaans affiche voor Edisons Vitascope, 1896. Wikimedia commons.

bioscopen. Op de kermis zelf die van Hermann Fey en Alber en Basch en in het Concerthuis 'The bioscope' van Henri ter Hall. Op en tijdens de Groningse meikermis zouden tot 1911 de belangrijkste Nederlandse reizende bioscopen films vertonen. In 1908 vestigde zich de eerste permanente bioscoop in Groningen. Daarmee was het medium film niet meer weg te denken als dagelijks aanbod van entertainment.

Besluit

Er bestaat een oude controverse over wie de uitvinder van de film is geweest. De Amerikanen claimen Edison, de Fransen Lumière en de Duitsers Skladanowsky. Er zijn weinig steden die net als Groningen erop kunnen bogen dat alle drie de filmsystemen er te zien zijn geweest. Daarnaast kwam de Vitascope – exclusief voor Nederlanden – naar Groningen en bezochten de belangrijkste Nederlandse reizende bioscoopexploitanten graag de meikermis, waardoor Groningen rond 1900 één van de belangrijkste Nederlandse filmsteden was. e³

Literatuur

- www.cinemacontext.nl
- www.kranten.kb.nl
- J. Castan, *Max Skladanowsky oder der Beginn einer deutschen Filmgeschichte* (Stuttgart 1995).
- R. de Kam en F. Westra, *Eene zeer interessante vertooning... 80 jaar bioscopie in Groningen* (Groningen 1983).

Noten

1. RHC Groninger Archieven (GrA), Toegang 2129, inv.nrs. 10725 en 10819; Toegang 1399, inv. nrs. 1158 18/8583 en 4263. Met grote dank aan Thijs Boekema, RHC Groninger Archieven.
2. Stephen Bottomore, 'The Panicking Audience? Early cinema and the 'train effect'', *Historical Journal of Film, Radio and Television* 19.2 (1999): 177-216; Martin Loiperdinger, 'Lumière's Arrival of the Train: cinema's founding myth', *The Moving Image* 4.1 (2004): 89-118.
3. *Algemeen Handelsblad*, 6 mei 1896.
4. M. Töteberg en V. Reissmann, *Mach dir een paar schöne Stunden. Das Hamburger Kinobuch* (Hamburg 2008) 13.
5. E. Nistad, *Det magiske rommet. En reise gjennom den norske film- og kinohistorien* (Oslo 2002) 24.
6. GrA, Toegang 1399, inv.no. 4263.
7. Z. Stabla, 'The First cinema shows in the Czech lands', in: *Film History*, vol. 3, no. 3 (Indiana 1989) 212-214, 220.
8. GrA, Toegang 1399, inv.nr. 4263.